

УДК 821.162.1.09-3 Сенкевич Г.

МАРЦЕНІШКО Вікторія Олександрівна,
кандидат філологічних наук, викладач
кафедри української літератури та
компаративістики Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
e-mail: martsenishko@ukr.net

ТОПОС ЛИЦАРСТВА В ІСТОРИЧНІЙ ТРИЛОГІЇ ГЕНРІКА СЕНКЕВИЧА

У статті досліджується історіософська концепція минулого польського народу в історичній трилогії Г. Сенкевича. Через зіставлення сарматського і козацького лицарських культур з характерною для них топікою з'ясовується пограничний характер цих культур, їхній вплив на культуру обох народів (українського і польського). Аналіз творів Г. Сенкевича дозволяє виділити дискурси історичного лицарства (минулого), що свідчить про їх важливість і значущість у творчості польського прозаїка. Джерелами формування «спільних місць», тобто топосів, були не лише християнські, історичні, фольклорні матеріали, а й сучасні ідеологічні дискурси. Частота використання в трилогії певних топосів-ключів (топоси зброї, сарматського культу, героїзму, народного співця) свідчить про світоглядні характеристики самого письменника і всієї епохи межі століть. Дослідження історичної трилогії польського письменника мало подвійний вектор: синтез романтичної ідеології і романтичної поезики.

Ключові слова: топос, лицарство, історія, трилогія, роман, романтизм, сарматизм, козацтво, культ, ідеологія, символ, ідеал.

Постановка проблеми. Знаменно, що історичний роман був пов'язаний із проблематикою саме національної історії. Визначений, по-своєму цілісний погляд на зображений історичний період і його роль у національній історії пояснює тенденцію у створенні монументально-героїчних циклів. У прадавніх часах народи шукали свої корені й обґрунтовували право на майбутнє. Етноцентризм, відчуття власної єдності з певною етнічною групою лежить в основі багатьох націоналістичних концепцій. Саме цим пояснюється ідея «кращості» власних звичаїв, вірувань, морального кодексу. Такі тенденції є притаманними будь-якій етнічній спільноті. Завдяки етноцентризмові відбувається творення позитивного автостереотипу нації, або національної ідеї, якщо відбувається постійне підкріплення цієї національної ідеї за допомогою офіційної ідеології, сугестування в літературі, культурі тощо [1, 114]. Велику роль тут відіграє історична пам'ять, точніше – моделювання історичної пам'яті, творення міфів про звитяги минулого. Історія підлягає ідеологічному маніпулюванню, і відбувається це не лише завдяки написанню історичних праць, але й завдяки текстам художньої літератури, яскравим свідченням чого і стала творчість відомого польського письменника Генріка Сенкевича.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження передбачають активне використання типологічних методів компаративістики, зокрема, компаративістська топіка нині стала однією з найпоширеніших дослідницьких технік. Романтичну історіософію можна аналізувати у таких аспектах: міфологізації минулого, міфологізація сучасного і міфологізація майбутнього. Письменники-романтики надавали першорядного значення профетизмові, тобто їхні зусилля були спрямовані саме до майбутнього, адже звернення до нього давало змогу пояснити і зрозуміти не лише минуле, а також події сучасності. Тобто в польському романтизмові переважала «філософія майбутнього», а не «філософія смерті», коли сучасність і минуле подавалися крізь призму прийдешнього як необхідний для нього матеріал. Такі погляди виразно помітні у світогляді Г. Сенкевича. Джерельною базою для дослідження стали праці з питань літературного процесу межі ХІХ – ХХ ст., з проблем риторики, топіки, поезики (Ю. Булаховської, Г. Грабовича, Е. Касперського, Д. Наливайка, Є. Нахліка, І. Франка).

Мета статті: з'ясувати специфіку і способи формування та реалізації топосу лицарства в історичній трилогії Г. Сенкевича (романи «Вогнем і мечем» (1884), «Потоп» (1886), «Пан Володийовський» (1888)).

Виклад основного матеріалу. Трилогія (книги донині залишаються супербестселером у Польщі, їхнє вивчення у школах обов'язкове), безсумнівно, є твором видатного майстра, вона багатопланова, яскрава, за формальною побудовою її сюжет схожий на твори А. Дюма і В. Скотта. З моменту появи трилогія Г. Сенкевича («ряд книжок, написаних протягом кількох років тяжкої праці – для скріплення сердець» [2, 456]) користувалася величезною популярністю серед читачів. Надзвичайна популярність цих романів криється в тому, що вони влучили у живу струну колективного світобачення, у колективні цінності. Популярності сприяло також те, що у трилогії були розвинуті й подані у блискучій літературній формі основні концепції Вінцента Поля, творця польської історичної географії. У 1840 – 1852 рр. В. Поль створив «лицарську рапсодію» «Могорт», де вперше в сучасному значенні було вжите політичне поняття «Креси»: приналежність України, Білорусії, Литви за «правом історії» до Польщі (слово «креси» дослівно означає «землі на межі», «прикордоння», «порубіжжя»). Історик і літературознавець Яцек Кольбушевський у праці «Креси» зазначає, що «Могорт», а також «Пісня про нашу землю» протягом багатьох років стали найпопулярнішими творами Поля [3, 121].

Польський патріотизм стає головним пафосом усіх творів і разом з тим основним мірилом людської і суспільної цінності героїв Г. Сенкевича. На таку прикмету звернув увагу один із дослідників польського історичного роману, при цьому зауважуючи, що «яку б тему не обрав письменник: трагедію сільських дітей («Янко-музикант», «Янгол»), русифікації та онімечення польських шкіл («Із щоденника познанського вчителя»), еміграції селян («За хлібом»), важкого життя на чужині польського повстанця («Ліхтарник на маяку»), знущання прусських солдатів над польським селянином («Бартек-переможець»), навіть сумної долі індійців в Америці («Сахем») – усюди звучить протест поляка, що уболіває за пригнічену вітчизну» [4, 41]. Прагнучи «підтримати дух» співвітчизників, письменник у трилогії багато в чому ідеалізує рідну країну, зображуючи події XVII ст. винятково в дусі уявлень шляхти про себе і навколишній світ, тому романи містять історичні перекручення, які, щоправда, відповідають світовідчуттю головних героїв.

Як уже зазначалося, романтики, черпаючи натхнення в народній культурі, відчували своєю громадянську відповідальність перед суспільством, намагалися стати його рупором. Саме цим пояснюється їхня виняткова роль у формуванні не лише української, але і польської національної і політичної свідомості. Адже марно «золотою порою» польської романтичної поезії були 30-ті роки [5, 230]. У цей період створені найвідоміші твори Адама Міцкевича – третя частина драматичної поеми «Дзяди» й поема «Пан Тадеуш», проявився також драматичний і поетичний талант Юліуша Словацького. У наступні роки серед польської інтелігенції поширюються ідеї месіанізму, котрий приписував польському народові виняткове значення. Впливу месіанізму не оминули й польські письменники-романтики. Наголосимо на цьому аспекті, оскільки він виразно проявився і в усій творчості Г. Сенкевича.

Окрім поетичного доробку А. Міцкевича, привертає увагу його публіцистична спадщина, зокрема праці «Книга польського народу і польського палігримства» та «Історія майбутнього», де розробляється ідея месіанізму польського народу. Польща, в концепції поета, це, безсумнівно, – частина Європи, провідна частина, оскільки протистоїть типу цивілізації, створеному Заходом. А. Міцкевич відводить їй роль носія інших ідей, протилежних домінуючим на Заході. Поляки – єдиний народ, що залишився вірним ідеалам християнства і послідовно втілював ідеал християнського універсалізму. Серед інших народів, на думку Міцкевича, поляки виділяються вірністю найвищим цінностям – Вірі та Свободі. Тому польська нація (політична смерть якого подібна смерті на хресті

Ісусі Христа) наділена великою місією – вивести людство із занепаду, відродити віру і християнський дух самозреченості та поширити християнські принципи на політичні відношення. «Характерно, що Міцкевич, – відзначає Н. Філатова, – оголошуючи поляків винятковою нацією і наділяючи їх місією загальнолюдського значення, виділяє і деякі інші народи» [6, 68]. На думку А. Міцкевича, «світ покладає надію на віруючі народи, сповнені Любові і Надії», такі як ірландці та угорці, українці, згадується також козацьке військо. Ідеї польського месіанізму, розроблені А. Міцкевичем, були надзвичайно популярними серед польської інтелігенції. А. Чешковський, Б. Трентовський, К. Лібельт та інші прибічники гегельянства розробили навіть польську філософію месіанізму. В її основі лежала віра у відродження людства за допомогою невинної жертви, принесеної польським народом (за аналогією з жертвою Христа), заперечення соціального радикалізму і революційних методів боротьби. Вплив месіанізму відчули не лише польські поети-романтики (серед них і Г. Сенкевич), а й українські митці [7, 20].

У такому суспільному й культурологічному контексті поява першої частини трилогії, роману «Вогнем і мечем», не була випадковістю, про що свідчить його величезний вплив на формування консервативного менталітету поляків, оскільки «ідеалом Сенкевича є побожний, здоровий католицький солдат, не переобтяжений надмірними рефлексіями, але наділений видатними здібностями у фехтуванні, пияцтві та коханні» [3, 121]. Твір Г. Сенкевича містить архетип національних рис, втілених у кращих образах роману: християнські цінності, передусім типово польський ґатунок католицької релігійності (з яким пов'язується часом формула «твердиня християнства»), сарматизм, мотив неминучої боротьби й визволення, громадський обов'язок. Щодо українця цей роман утвердив, як показують і польські дослідники, стереотип нижчої істоти, поведінка якої асоціюється із поняттями жорстокість, кривда, ненависть, мстивість, зрадництво, а, отже, виправданою є будь-яка репресивна діяльність щодо такої істоти.

У такому випадку, аналізуючи підґрунтя появи роману Г. Сенкевича, необхідно враховувати екстраполяцію на модерний період польської політичної доктрини, яка виникла ще у XV – XVII століттях, а протягом XIX століття ще існувала в масовій свідомості поляків. Назвемо основні складові цієї доктрини: 1) територіальний експансіонізм, метою якого було відновлення панування Польщі в межах Речі Посполитої, «від моря до моря» (Україна розглядається як складова, органічна частина цієї території); 2) специфічна польська модель латинського католицизму, яка ігнорувала існування на схід від Польщі інших форм християнства, в т.ч. пов'язаного із Папським престолом католицизму греко-візантійського обряду (уніатства); 3) ідея сарматизму, згідно з яким польська еліта виводиться не зі слов'янського середовища, а походить від сарматської аристократії [див.: 8, 191 – 195].

Необхідно зазначити, що у трилогії помітні й усі атрибути стереотипів поляків. Найкращим прикладом цього є епізод, що завершує трилогію Г. Сенкевича: «И тут с амвона послышался барабанный бой. Слушатели онемели. А ксендз Каминский бил в барабан, словно подавал сигнал тревоги. ... ксендз Каминский швырнул палочки на пол, воздел руки кверху и возопил:

– Пан полковник Володыевский!

Ему ответил сдавленный Басин крик. Жутко стало в костеле. Заглоба поднялся, и они вместе с Мушальским вынесли из храма упавшую без памяти женщину. А ксендз зывал далее:

– Во имя Господне, пан Володыевский! Тревога! Война! Враг у рубежей наших! А ты не срываешься с места? Не выхватываешь сабли? На коня не садишься? Что сделалось с тобой, солдат? Или лишился ты давней своей добродетели, что одних нас в скорби и тревоге оставляешь?» [2, 440].

Власне, процитована сцена є реалізацією елементів національного архетипу, оскільки у ній можна знайти типові риси польської ментальності: піднесеність і пафос, католицький костел, театральні ефекти, мотив неминучої і постійної боротьби,

громадянський обов'язок, від виконання якого не може звільнити навіть смерть, ситуація безпосередньої і практично постійної загрози.

Як уже згадувалося, сарматська ідеологія проголошувала культ патріотизму, військової доблесті, боговибраності Польщі як передмур'я християнства. До того ж розроблялася концепція винятковості політичного устрою Речі Посполитої, що спиралася на апологію громадянських свобод шляхетського народу як провідної верстви. Окрім того сарматизм створив власний етикет поведінки, психологію, мову, мистецтво (що отримало назву сарматське бароко). На думку Тадеуша Улевича і Януша Тазбіра, спочатку сарматська ідеологія була інтегративним чинником, покликаним об'єднати різноманітні етнічні й мовні елементи у складі Речі Посполитої [9, 25; 10, 36 – 37]. По суті, сарматизм надавав ідеологічне підґрунтя для польської експансії у Східну Європу. Він покликаний був об'єднати роз'єднаних етнічно і конфесійно польських, українських і литовських шляхтичів, створити своєрідне «чуття єдиної родини».

З часом такі ідеї перетворилися у специфічну польську модель католицизму, що відбилася в ідеї «антемурале» («передмур'я») – форпосту християнства проти антихристиянського варварства. «Всупереч правді, межу християнського світу провели між католицизмом і православ'ям, хоча справжня межа християнства проходила й проходить на схід від Росії, на південний схід від Росії, на схід та південь від Грузії та Вірменії, від християнської Сирії й т. ін.» [11, с. 26]. Ідеї боговибраності Польщі стали невід'ємною складовою польської свідомості.

Висновки. Як уже зазначалося, з кінця XVIII ст. польська історична думка постійно зверталася до проблеми занепаду багатонаціональної Речі Посполитої, прагнучи відшукати шляхи її відновлення. У той же час романтики апелювали до формування й поширення «ягеллонської ідеї», згідно з якою поляки виступали цивілізаторами й рятівниками слов'янських народів від східних впливів і загарбань, а Річ Посполита асоціювалася з «передмур'ям» християнства. Тому відновлення ідеалізованої Речі Посполитої «від моря до моря» трактувалося як невідворотний акт історичної справедливості. В ідеології поляки виступали захисниками поневолених народів Центральної і Східної Європи, мотивуючи це своїм провіденціальним посланництвом (месіанізм).

Список використаної літератури

1. Сміт Е. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994. 224 с.
2. Сенкевич Г. Пан Володыевский. Москва: «Эй-Ди-Лтд», 1993. 464 с.
3. Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у XX столітті. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 1997. № 10. С. 114 – 136.
4. Горский И. Исторический роман Сенкевича. Москва: Наука, 1966. 307 с.
5. Польский романтизм и восточнославянские литературы : сб. роб. Москва: Наука, 1973. 285 с.
6. Филатова Н. Взгляды на будущее Европы и Польши в произведениях А. Мицкевича и К. Бродзиньского. *Славяноведение*. 2004. № 1. С. 64 – 73.
7. Дзядевич Т. Идеологема месіанства в «Книзі польського народу і польського пілігримства» Адама Міцкевича, «Книгах буття українського народу» Миколи Костомарова і цикли «Три літа» Тараса Шевченка Київ. 2001. Наукові записки НаУКМА. Т. 19 (2001): Спеціальний випуск, Ч. 1. С. 20 – 24.
8. Луценко А. Українська еліта на порозі великої трансформації. Теорія сарматизму. *Молода нація*. 1997. № 6. С. 191 – 198.
9. Ulewicz T. Sarmacja: Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w. Kraków, 1950. 211 s.
10. Tazbir J. Polskie przedmurze Chrześcijańskiej Europy: mity a rzeczywistość historyczna. Warszawa, 1987. 139 s.
11. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень: Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків. *Польська культура в житті України: Історія. Сьогодення: Матеріали II Міжнародної наукової конференції (6 – 9 листопада 1997 м. Київ)*. Київ. 2000. С. 23 – 29.

References

1. Smith, E. (1994). *National Identity*. Kyiv: Foundations (in Ukr.)
2. Senkevich, G. (1993). *Pan Volodyevsky*. Moscow (in Russ.)
3. Pavlyshyn, A. (1997). Studios over the genesis of Polish-Ukrainian conflicts in the twentieth century. *Yi (I)*, 10, 114 – 136 (in Ukr.)

4. Gorsky, I. (1966). *Historical novel Senkevich*. Moscow: Science (in Russ.)
5. *Polish Romanticism and East Slavic Literature*. (1973). Moscow: Science (in Russ.)
6. Filatova, N. (2004). Views on the future of Europe and Poland in the works of A. Mickiewicz and K. Brozdinski. *Slavianovedynee (Slavic Studies)*, 1, 64 – 73 (in Russ.)
7. Dzyadevich, T. (2001). The Ideologeman of Messianism in Adam Mickiewicz's Book of the Polish People and the Polish Pilgrimage, Mykola Kostomarov's Book of Being of the Ukrainian People and Taras Shevchenko's Three Years Cycle. *Naukovi zapysky NaUKMA (Scientific notes of NaUKMA)*, 19, 1, 20 – 24 (in Ukr.)
8. Lutsenko, A. (1997). The Ukrainian elite on the verge of a great transformation. The theory of sarmatism. *Moloda natsiia (Young nation)*, 6, 191 – 198 (in Ukr.)
9. Ulewicz, T. (1950). *Sarmacja: Study on the problems of Słowiński in the 15th and 16th centuries*. Cracow (in Pol.)
10. Tazbir, J. (1987). *Polish bulwark of Christian Europe: myths and historical reality*. Warsaw (in Pol.)
11. Dashkevich, Y. (2000). Ways of overcoming prejudices: Obstacles to the normalization of Polish-Ukrainian relations. *Polish culture in the life of Ukraine: History. Present*, Kyiv 23 – 29 (in Ukr.)

MARTSENISHKO Victoria Oleksandrivna,
Lecturer at the Department of at the Department
of Ukrainian Literature and comparative studies
Bohdan Khmelnytsky National University
at Cherkasy
e-mail: martsenishko@ukr.net

TOPOS CHIVALRY IN THE HISTORICAL TRILOGY OF HENRIK SENKEVICH

Introduction. *The study of modern and modern literature involves the active use of typological comparative methods, in particular, the comparative topic was one of the most widely used research techniques. Romantic historiosophy can be analyzed in the following aspects: mythologization of the past, mythological modernization and mythologization of the future. Romance writers attached great importance to profetism, that is, their efforts were directed towards the future. The future made it possible to explain and understand the past and what is happening in modern times. That is, the «philosophy of the future» prevailed in Polish romanticism, and not the «philosophy of death», when the present and the past were submitted through the prism of the future as the material necessary for him. Such views are clearly visible in the outlook of the famous Polish writer Henrik Senkevich.*

Purpose. *The purpose of the article: to find out the specifics and methods of the formation and implementation of the topos of chivalry in the historical trilogy of Henrik Senkevich (novels «Fire and sword», «Flood», «Volodievsky»).*

Methods. *The complex nature of scientific research involves the integration of several scientific methods: a comparative method in its genetic-contact (outline of literary influences) and comparative-typological (the disclosure of compositional, genre-style features and the specificity of the figurative system). The source for the research was the works on the literary process at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, on rhetoric, topic, poetics (Y. Bulakhovskaya, G. Grabovich, E. Kaspersky, D. Nalyvaika, E. Nakhlik, I. Franko).*

Results. *The greatest popularity among all the works of G. Senkevich acquired the historical trilogy. In an effort to «support the spirit» of compatriots, the novelist largely idealizes his native country, portraying the events of the seventeenth century exclusively in the spirit of the gentry's notions about himself and the world around him. Therefore, the trilogy contains historical distortions, which, however, correspond to the perception of the main characters. In the second half of the nineteenth century among the Polish intellectuals, the ideas of messianism, which attributed the Polish people an exceptional significance, spread. Polish romantic writers did not pass the influence of messianism; it was clearly manifested in the trilogy (and in all creativity) G. Senkevich.*

In such a social and cultural context, the emergence of the first part of the trilogy – the novel «Fire and sword» was not an accident, as evidenced by its huge influence on the formation of the conservative mentality of the Poles. The ideal of G. Senkevich is a devout, healthy Catholic soldier, not overburdened with excessive reflections, but endowed with outstanding abilities in fencing and love. The author points to the main mental archetypes, the fundamental elements of the national system of values, such as: Christianity (primarily the Polish style of Catholic religiosity – «the fortress of Christianity»), sarmatism, the struggle for liberation, the determining role of public duty.

Originality. *The article investigates the historiosophical concept of the past Polish people in Henrik Senkevich's historical trilogy. Due to the comparison of the Sarmatian and Cossack chivalry*

cultures with the characteristic topic for them, the boundary character of these cults, their influence on the culture of both peoples (Ukrainian and Polish) is revealed.

Conclusion. *The analysis of G. Sienkiewicz's works makes it possible to distinguish the discourses of the historical knights (the past), which testifies to their importance and significance in the work of the Polish prose writer. The sources of the formation of «common places», that is, the topos, were not only Christian, historical, folklore materials, but also modern ideological discourses. The frequency of use in the trilogy of certain topos-keys (topos of weapons, Sarmatian cult, heroism, folk singers) indicates the ideological characteristics of the writer and the entire era of the centuries. The study of the work of the Polish writer has a dual vector: the synthesis of romantic ideology and romantic poetics.*

Key words: *topos, chivalry, history, trilogy, novel, romanticism, sarmatism, Cossacks, cult, ideology, symbol, ideal.*

Одержано редакцією – 13.04.2018 р.

Прийнято до публікації – 17.04.2018 р.